

OSMANLI DÖNEMİ SIVAS VAKIFLARI'NIN IDARİ ORGANİZASYONU VE PROBLEMLERİ

Y. Doç. Dr. Ömer DEMİREL*

Vakıf idaresi, merkezî otoritesini her alanda kurmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı hizmete yönelmiş, fakat farklı idarecilerce ayrı ayrı yönetilen bir sistemler manzumesidir. Osmanlı hakimiyetinde belki de bağımsız idare ve idarecilere sahip tek müessese vakıflar olsa gerektir.

1826 yılında Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuna kadar; merkezî bir teşkilâtdan mahrum olan vakıfların idarî şekli vâkıflar tarafından tayin edilen şartlara göre yapılmaktadır⁽¹⁾. Mütevellî ise, bu idareyi vakfiye şartları ve şer'î hükümler dairesinde idare ve rü'yet eden kişidir⁽²⁾. Sivas vakıfları için mütevellî haricinde kısmen kadı, nâzır ve taşrada evkâf müdürlüklerinin kurulmasından sonra ise, evkâf müdürü bu organizasyon içerisinde söz sahibi olmuştur. Ancak hemen her dönemde birinci derecede vakıf idarecisi olarak mütevellîler görev yapmışlardır.

Mütevellî tayinleri genellikle vâkıflar, çok az olmak üzere nâzır, kadı, vâkıfın ailesi ve ehl-i vukûf (mahalle sakinleri) gibi kişi ya da gruplar tarafından yapılmaktadır. Çoğunlukla vâkıfların mütevellî tayin ettiği bilinmekle birlikte, aynı zamanda mütevellîleri içerisinde vâkıfın kendisi, çocukları ve yakın akrabalarının da ilk planda yer aldığı görülmektedir⁽³⁾. Sosyo-kültürel ve dinî açıdan önemli görevler üstlenen mütevellîlerin,

(*) C.Ü. Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

- (1) Vakıfların menşei ve Evkâf Nezâreti hakkında bkz. M. Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, s. 351-408; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal-Hüseyin Hüsameddin, "Evkaf-i Humayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hâl Tercümelere", Sad. N. Öztürk, *VD XX* (1982), s. 89-99.
- (2) M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul 1983².
- (3) Vakfiyelerin çoğunluğunda bu husus görülmekte ise de, örnek olarak bkz. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, 584, s. 275; *VGMA*, 1961, s. 426-428; *VGMA*, 548, s. 112; *Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi*, I, Bel. No. 18, 367; *Sivas Şer'îye Sicili*, 2, s. 67, ŞSS, 13, s. 101; Ayrıca Bkz. Ömer Demirel, "1788-1808 Tarihlerinde Sivas Şer'îye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler", *Vakıflar Dergisi*, XX, (1988).

Sivas şehri ölçeğinde kimlerden olduğu konusu, ortaya çıkarılması gereken önemli bir husustur. Bu arada mütevellilerde aranan nitelik ve vasıflar da gündeme gelmektedir:

Öncelikle vakfı hertürlü gasp ve tecavüze karşı koruyan, vakfın mal varlığını üretim yapacak halde bulnuduran ve onun gelirlerini artıran mütevelliler⁽⁴⁾, tevliyet görevinin yanısıra şeyhlik, imamlık, hatiplik, muallim-i sıbyanlık ve nâzırlık gibi farklı görevleri de üstlenmişlerdir.

Mütevellilerin kimliği ya da sahip oldukları özellikler açısından Sivas vakıflarına bakıldığında, şehirdeki bilinen en büyük vakıflarda bizzat kurucuların (vâkıfların) ve evlâdlarının tevliyet görevini üstlendikleri anlaşılıyor. Sahibiye (Gökmedrese), Dârü'r-Rahâ, Ahi Emir Ahmed, Ahi Ali, Şeyh Şemseddin, Kerim Çavuş, Sarı Şeyh, Küçük Ali Baba ile Zaralızâde, Selmanoğulları ve Hatipzâde Aileleri'ne ait ileri gelen vakıflarda, kurucuların aynı zamanda müteveli olarak kendilerini tayin ettiklerini arşiv kaynaklarından öğreniyoruz⁽⁵⁾. Dolayısıyla mütevelliler, aynı zamanda şehrin ileri gelen yöneticileri, ehl-i ilm ve tasavvuf zümresi içerisindeki seçkin kimselerdir. Tevliyet görevinin evlâda meşrut olması nedeniyle, nesilleri, devam ettikçe birer müteveli ailesi oluşturmuşlardır. Hatta bu meslek, "mütevellizâde" adıyla anılan lakabların türemesine de sebep olmuştur. Bunların dışında ise, bazı vâkıflar (Üst düzey devlet yöneticileri) yapmış oldukları vakıfların tevliyet görevlerini belli ailelere tahsis etmişlerdir. Bunlar da; Abdülvahab Gazi ve Ali Baba zaviyelerinde görüldüğü gibi, şeyh ailelerini meydana getirmiştir. Bu ailelerde mütevellilik asırlarca süren bir aile mesleği haline gelmiştir.

Mütevellilerin önemli bir kısmı, okur-yazar, âlim, idarî ve malî işlerden anlayan ve doğal olarak Sivas toplumunun en ileri gelenleri durumundadırlar. Arşiv belgelerindeki ifadesiyle, "ehl-i kalem, din ve diyâneti zâhir, muhasebe virüb almaya kâdir, evlâd ise âlim, aslah, erşed ve ekber" gibi niteliklere haiz olması şartları vardır⁽⁶⁾. Mütevellilerin bahsedilecek olan görevleri haricinde, sahip oldukları bu vasıflar, birkaç görevi bir elden yapmalarını sağlamıştır. Sivas vakıf mütevellilerinin görevlerini sıraladığımızda; öncelikle vakıf akar ve mülklerini en güzel şekilde işletmek ya da icâre vermek, gelirleri vâkıfın şartlarına göre görevli maaşlarında ve diğer masraflarda kullanmak, vakıf akar ve hizmet binalarını korumak ve görevlileri denetlemektir. Ayrıca, görevlilerin azlini ve tayinini yapmak, vakıf muhasebesini tutmak ve kadı huzurunda

(4) Bahaeddin Yediıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", *İUEFTED. Prof. Dr. T. Gökbilgin Hatıra Sayısı*, (1982), s. 171-180.

(5) Zikredilen vakıfların vakfiye kayıtları için bkz. Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü, (1700-1850)*, Ankara 1991, Basılmamış Doktora Tezi, s. 156-165; Ayrıca bkz. Ömer Demirel, "Sivas Şehri Vakıf Kurucularına Dair", *Revak*, Sivas 1992, s. 19-25.

(6) *VGMA*, 581-1, s. 596; *VGMA*, 584, s. 275; *VGMA*, 1961, s. 426-428.

imza ve tasdik işleri de yine mütevellilerce yapılır⁽⁷⁾. Şehirdeki diğer vakıflarda görülmemesine rağmen, Rüstem Paşa vakfiyesinde mütevelliyeye görevli ihdası (cihet ihdası) yetkisi dahi verilmiştir⁽⁸⁾. Hatta, 1835 tarihli bir belgede “görevlilerin azli ve nasbı mütevellî arzıyla ola, kuzzât tarafından müdahâle olunmıya” denilmekle kadıların, mütevellî yetkilerine karışması engellenmiştir⁽⁹⁾.

Tesis edilen vakıfların büyüklüklerine bağlı olarak, mütevellilerde aranılan şartlar konusunda farklı bilgiler yer almıştır. Mütevelliler bütün bu görevleri, bizzat kendileri vakfiye şartlarına veya zamanla oluşan geçici şartlara göre yürüttükleri gibi, mütevellî vekili, reis-i mütevellî, câbî, kâbız, müşrif, kâtip ve muhasib gibi görevlilerden de yardım alır⁽¹⁰⁾.

Sivas şehri vakıf görevlileri içerisinde sayı itibarıyla en fazla olan görevli mütevelliler olmuştur. Zira, hemen her vakfın birer mütevellisi vardır. 19. asrın başlarında şehirde mevcut olan vakıflarda, birden fazla görevi aynı anda yürüten 180 civarında mütevellî olduğu belirlenmiştir⁽¹¹⁾. Mütevellî sayısının oldukça fazla olmasının sebebi, mütevellî nesline ya da evlâd-ı vâkıfa sürekli gelir temin imkanı sağlaması, hazır bir meslek veya rahat bir geçim kaynağı olmasında aranmalıdır. Sivas şehri ve İmparatorluk genelinde de, bütün dönemler için mütevellîliğin cazibiyetini koruyan bir meslek olduğu görülmüştür. Hatta, zaman zaman evlâdlar ve diğer görevliler arasında mütevellîlik görevini alabilmek için mücadeleler yapılmıştır⁽¹²⁾.

Mütevelliler yapmış oldukları hizmetler karşılığında geçimlerinin temini için belli miktarlarda ücretler alırlar. Mütevelliler dahil görevli ücretleri vakıf dilinde “vazife” ve görevliler arasında “nân paresi” veya “dedem babam ekmeği” şeklinde ifarklı kelimelerle ifade edilir⁽¹³⁾. Görevli ücretlerinin günlük (yevmî), aylık veya yıllık olarak vakfiye şartlarında kayıtlı olduğu ve ödeme keyfiyetinin ise, aynî veya nakdî olabileceği vakıflar tarafından belirlenmiştir. Ayrıca karşılıksız olarak yapılan hizmetlerin ise, “ber vech-i hasbî” ifadesiyle kaydedildiği görülür. Zamanına göre dirhem, akçe, kuruş ve altın gibi farklı para birimlerinin yanı sıra, buğday, arpa, tuz veya ekmeğe gibi aynî ödeme şekli de yaygındır⁽¹⁴⁾.

(7) *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sivas Ahkam, 21, s. 14; SVEMA, 1, s. 83; BA, İbnü'l-Emin Evkaf, 5218.*

(8) *VGMA, 582-1, s. 287-289.*

(9) *SVEMA, 2, s. 171.*

(10) Bkz. Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü, s. 194.*

(11) Ö. Demirel, s. 194; *Vakıf Muhasebe Defteri, s. 2-228.*

(12) BA, Cevdet Evkaf, 2292; BA, İbnü'l-Emin Evkaf, 5218; BA, Sivas Ahkam, 9, s. 303; Sivas Ahkam, 13, s. 43, 312; BA, Sivas Ahkam, 20, s. 111; *SŞS, 20, s. 15.*

(13) Ö. Demirel, s. 180.

(14) Ö. Demirel, s. 180-186; Ayrıca “Sivas Vakıf Görevlilerinin Ücretleri ve Enflasyon” ismiyle tarafımızdan ayrı bir çalışma yayına hazırlanmaktadır. Şehirde tespit ettiğimiz vakfiyelerden, 16. asra kadar olanlarında altın ve dirhem daha sonraki dönemlere ait olanlarda ise, akçe ve kuruş geçmektedir.

Mütevelli ücretleri tespit edilirken, geçim standartları ve zamanın ravici hassasiyetle göz önünde tutulmuştur. Ancak, asırlarca süren ve nesilden nesile geçen mütevellilik görevi neticesinde, fiyatların artışı, vakıf gelir kaynaklarının azalması veya mütevelli neslinin çok sayıda olması gibi gelişmeler, ücretlerin azalması ya da ücretler arasındaki farklılıkların büyümesine sebep olmuştur⁽¹⁵⁾. Şehirde, 16. asırda tespit edilen mütevelli ücretlerinin yevmiye 1 dirhem ile 60 dirhem arasında değiştiği, daha sonraki asırlarda ise, 1 akçeden 30 akçeye kadar ücret verildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁽¹⁶⁾.

Mütevelli ücretlerinde zamanla meydana gelen olumsuz gelişmeler, görev ve hizmetlerin icrasına da yansımıştır. Hatta, zaman zaman görevlilerin önemli boyutlarda süistimaller yaptıkları mahkeme sicillerinde kayıtlıdır. Sivas kadısına gönderilen 1779 tarihli buyruğunda; "Medine-i mezkûrede vâki' cevâmi ve mesâcid ve mektephâne ve çeşmelerin mütevellileri evkâflarından hâsil olan mâl-ı vakıfların ekl u bel ve heva ve heveslerine harç ve izâat idüb cevâmi ve mesâcid ve mektepler ve çeşmeler harab ve derûnlarında döşemeleri dahi olmayub bu vecihle mütevellilerin hiyanetleri zahir olmağla..." denilmek suretiyle mütevellilerin yapmış oldukları süistimallerin genele şâmil olduğu belirtilmektedir⁽¹⁷⁾. Mütevellilerle ilgili bu yolsuzlukları düzeltmek için, kadı, mübâşır ve Sivas valisi faaliyet göstermişlerdir. Diğer yandan vakıf mütevellilerini kontrol göreviyle tayin edilen nâzırların ise, bu görevi gereği gibi yapmadığı veya yapamadıkları anlaşılmaktadır.

Vakıfların merkezileştirilme faaliyetleri ile 1826'da kurulan Evkâf Nezâreti ve daha sonra taşrada kurulan Evkâf Müdürlükleri ile başta mütevellilerin daha sıkı kontrol edilmeleri gayesi güdülmektedir⁽¹⁸⁾. Fakat buna rağmen, Sivas Evkâf Müdürü El-hac Surûri Efendi'ye verilen layihada, taşrada bazı vakıf mütevellilerin gelirlerini topladıkları vakıf kaynaklarını tamir ettirmemek suretiyle, vakıfların tamamen ihmal edildikleri açık bir şekilde yeniden beyan edilmiştir⁽¹⁹⁾.

Yine, Sivas Müşiri Hafız Ahmed Paşa'ya gönderilen fermanla, mütevellilerin vakıf muhasebelerini her sene vakıf müdürü ve kadı huzurunda diğer görevlilerle beraber göstermesi şartı konulmuştur⁽²⁰⁾. Mütevelli ücretlerinin verilmesi sonrasında zimmetlerinde olan fazla vakfın alınması da tenbih edilmiştir. Devlet tarafından alınan bu tedbirlerin yetersiz kaldığı ve mütevelli süistimallerinin önlenemediği anlaşılmaktadır. Bunun en önemli sebebinin, genellikle köklü ailelerin veya bizzat yöneti-

(15) Ö. Demirel, s. 181-182.

(16) Ö. Demirel, s. 182.

(17) Sivas Şer'iyeh Sicili, I, s. 171.

(18) VMD, s. 215; ŞŞS, 20, s. 8-9; SVEMA, I, s. 178.

(19) VMD, s. 215.

(20) ŞŞS, 20, s. 8.

cilerin mütevellilik görevini kendilerinin yapmalarında ve vakıf müessesesinin bütününde meydana gelen aksaklıklarda aramak gerekir.

1838 tarihinde Sivas Eyâleti, Kayseri, Nevşehir, Ürgüb, İncesu, Develi gibi bölgelerde bulunan vakıfların denetimi, müteveli ve diğer görevlilerin denetimi ile görevlendirilen El-Hac Surûri Efendi Muaccelât Nâzırı ünvanıyla Evkâf Müdürü tayin edilmiştir⁽²¹⁾. Ancak, vakıfların hamisi olmaları beklenen Evkâf Müdürleri'nin, Osmanlı genelinde mütevelliler gibi zimmetlerine vakıf gelirlerini geçirdikleri görülmüştür. Sivas Müşiri Hafız Paşa'ya hitaben gelen fermanla, Evkâf Müdürleri olarak tayin edilen Muaccelât Nazırları'nın zimmetlerinde külliyetli miktarda para bulunduğu ve bu paraları ödeyemedikleri belirtilmektedir⁽²²⁾. Aynı ferman gereği El-hac Surûri Efendi yerine daha muktedir biri olarak bilinen Es-seyyid Mehmed Habib tayin edilmiştir⁽²³⁾. Daha sonraki tarihlerde sık sık Evkâf Müdürleri'nin değiştiği görülür. 1840'da Es-seyyid Mehmed Esad Bey, 1847'de Es-seyyid Mehmed Evkâf Müdürü tayin edilmiştir⁽²⁴⁾.

Netice itibariyle, Sivas toplumunun sosyal ihtiyaçlarının tamamını karşılamaya çalışan vakıf müessesesi, Osmanlı dönemi boyunca faaliyetini sürdürmüştür. Adeta şehir insanına beşikten mezara kadar hizmet veren bu müessese, idari açıdan başarılı olduğu sürece gayesine ulaşmıştır. Ancak, toplumda ve idarecilerde meydana gelen olumsuzluklar, bu müessesenin hizmetlerinin aksamasında birinci derecede rol oynamıştır. İmparatorluk genelinde bazı tedbirler alınmaya çalışılmışsa da yeterli olmamış, olumsuz gidişat durdurulamamıştır.

(21) VMD, s. 214-216.

(22) ŞŞS, 20, s. 8-11.

(23) Aynı Yer.

(24) VMD, s. 223; ŞŞS, 20, s. 125; SVEMA, 1, s. 53.